

ERKEN DÖNEM İSLAM DEVLETİ: POLİTİK BİRLİĞİN SAĞLANMASINDA SEÇKİN SAHABELERİN ROLÜ

Hamza AL¹

Geliş Tarihi: 25/09/2020
Kabul Tarihi: 22/10/2020

ÖZET

İslam peygamberi Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte ortaya çıkan politik krizi aşmaya ve yeni oluşan İslam toplumunu yaşatmaya yönelik seçkin sahabelerin ortaya koyduğu çaba, dikkate değer bir konudur. Seçkin sahabeler, Hz. Muhammed sonrasında ortaya çıkan ihtilafları çözmeyi başardılar. Kendilerine yeni bir lider seçerek, zaman zaman liderlerine danışmanlık yaparak ve yer yer liderlerini denetleyerek iktidarın kurucu unsuru ve meşruiyetin kaynağı haline geldiler. Söz konusu seçkin sahabeler, Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte parçalanmış Arap Yarımadasının birliğini yeniden tesis ettiler. Kendileri için tehdit olarak gördükleri iki büyük güçten birisi olan İran-Sasani devletini ortadan kaldırdılar, Bizans devletini ise ağır yenilgiye uğrattılar. Kadim medeniyetlerin hüküm sürdüğü coğrafyada İslam medeniyetinin temellerini attılar. Kurdukları devlet, tarihin en büyük ve en uzun ömürlü imparatorluklarından birisi haline geldi. Bu yönüyle seçkin sahabeler, Arap-İslam devletinin ve İslam medeniyetinin kurucularıdır ve bu yönüyle araştırmaya değerdir.

Anahtar Kelimeler: İslam devletinin kuruluş süreci, Halifelerin seçim süreci, Halife seçim sürecinde Kureys'in rolü

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi ,Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hal@sakarya.edu.tr, ORCID : 0000-0001-6389-5321

The Early Islamic State: The Role of Eminent Companions in Achieving Political Union

ABSTRACT

The eminent companions gave a great effort to overcome the political crisis and to maintain emerging Islamic society after passing away of the prophet Muhammad. The eminent companions of the prophet Muhammad were successful with regard to overcoming major disputes they encountered. They became a constituent element and source of legitimation through electing, counseling and even sometimes auditing their leader. The eminent companions rebuilt the union of the Arabian Peninsula, which had been torn into pieces with the passing away of the prophet Muhammad. They eliminated the state of Sasanian as one of the threatening major powers, and overwhelmed the state of Byzantine as well. They established the civilization of Islam in a geography where ancient regimes had been prevailed. The state they founded was one of the greatest and perennial empires in history. In essence, eminent companions have been labeled as the founders of the Islamic State and the civilization of Islam and in this vein noteworthy to investigate.

Keywords: The establishment process of the Islamic state, The election process of the caliphs, The role of the Quraysh in the election process of the caliph

GİRİŞ

Herhangi bir devletin doğrudan mirasçısı olmadan ortaya çıkan İslam devleti, bir devletin ortaya çıkışı ve gelişimine ilişkin iyi bir örneklik sunar. Bazı farklılıklar ve yer yer çelişkiler olsa da, bu konuda oldukça zengin veriler söz konusudur. Bu bağlamda İslam peygamberi Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan güç, iktidar, otorite, egemenlik ve meşruiyet ilişkileri ve yöneticinin belirlenmesi süreci önem arz etmektedir. Devletleşmeye yönelik süreç her ne kadar Hz. Muhammed döneminde başlamış olsa da, İslam devleti, Reşid Halifeler döneminde kurulmuş, Emeviler döneminde gelişimini sürdürmüş ve Abbasiler döneminde tam anlamıyla kurumsallaşmıştır. Kuruluş aşaması olarak adlandırılabilen “Reşid Halifeler (Hulefayı Raşidin) dönemi” (Fayda; Ed Duri, 2019), “seçkin sahabeler dönemi” ya da “şur’a dönemi” olarak kavramlaştırmak yanlış olmayacaktır. Bu dönemde seçkin sahabeler, halifeyi belirleyerek, yer yer halifeyi yönlendirerek, destekleyerek ve denetleyerek iktidara yön vermişlerdir. Halifeler de, güçlerini ve meşruiyetlerini seçkin sahabelerden aldılar. İşleri yürütürken onlarla istişare etmeye ve onların desteğini almaya önem verdiler. Böylece seçkin sahabeler, devletin kurucu unsuru ve meşruiyetin kaynağı haline geldiler. Fakat bu dönemin uzun sürdüğünü ve bu dönemdeki iktidar ilişkilerinin tam anlamıyla kurumsallaştığını söylemek oldukça zordur. Seçkin sahabeler, zamanla güçlerini kaybettiler ve onların bıraktığı boşluğu başka unsurlar doldurdular. Böylece şur’a’ya dayalı yönetim, hanedanlığa doğru evrildi.

Bu çalışmada, biatlarıyla halifeleri seçen, sözlü ya da fiili olarak onlara destek olan, biatları ve tutumları ile onlara meşruiyet kazandıran, görüşleriyle onları yönlendiren ve eleştirileri ile onları denetleyen seçkin sahabeler üzerinden, ilk iki halifenin seçim süreci ele alınarak İslam devletin kurumsallaşma süreci ele alınmıştır. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte ortaya çıkan yeni durum karşısında seçkin sahabelerin tavır, toplumsal ve politik birliği sağlamaya yönelik çabaları, yeni devleti güçlendirmeye yönelik faaliyetleri incelenmiştir. Makalenin hacim sınırı dikkate alınarak üçüncü ve dördüncü halifelerin seçim sürecine değinilmemiştir.

Çalışmanın başında şunu da belirtmek gerekir ki, çalışmada kurucu sahabeler için kullanılan “seçkin” ifadesini, değer yüklü bir kavram olarak

görmemek gerekir. Söz konusu sahabeler, seçkinliklerini, inançlarından, inandıkları yeni dinden, dindarlıklarından, faziletlerinden, Hz. Muhammed'le olan bağlarından almış olsalar bile, çalışmada seçkin sahabeler kavramı, daha ziyade onların politik ve idari güçlerini ifade etmeye yönelik bir tespittir. Bu anlamda seçkinlik, daha ziyade devletle ilişkin olup dünyevi iktidarı, otoriteyi ve gücü ifade etmektedir. Toplumsal ve politik alanlarda sözü dinlenen, görüşü dikkate alınan, yöneticiler ve halk üzerinde nüfuzu olan kişileri ifade etmektedir. Bilindiği üzere İslam dini, dünyevi-ruhani ayrımı öngörmediği için, seçkin sahabelerin iktidarını, gücünü ve otoritesini ruhani iktidar, güç ve otorite olarak ifade etmek doğru olmayacaktır. Fakat bir kez daha vurgulamak gerekir ki, seçkin sahabeler, bu seçkinliklerini, İslam'a giriş önceliklerine, kritik dönemde üstlendikleri görevlere, Hz. Muhammed'e olan yakınlıklarına vs. borçludurlar. İslami ilk kabul edenlerin, göçe (Hicrete) zorlananların, ilk savaşlarda (Bedir ve Uhud) yer alanların ve Hz. Muhammed'in yakınında bulunanların ayrıcalıklı bir konumu olduğu, Müslümanlar tarafından saygı duyulduğu, diğer Müslümanlar üzerinde otoriteye sahip oldukları bir gerçektir. Çalışmada bu kişiler "seçkin sahabeler" olarak kavramlaştırılmış ve "devletin kurucuları" olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel varsayımı, bu seçkin sahabelerin, İslam devletinin kurucuları oldukları ve tutumları ile İslam devletini sağlam bir zemine oturttuklarıdır.

1. SEÇKİN SAHABELERİN POLİTİK MİSYONU

Yeni filizlenen İslam toplumu (ümme), Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte önemli bir politik sorunla karşı karşıya kaldı. Çünkü Hz. Muhammed, oldukça zor şartlarda inşa etmiş olduğu İslam toplumunu yönetecek birisini önermeden vefat etmişti. Bunda şaşılacak bir durum da yoktu. Aksi yönde görüşler olsa da, İslami davetin lideri Hz. Muhammed'in, bir devlet kurma amacının olduğunu ve bunu başından beri planladığını söylemek oldukça zordur (Cabiri, 2001). Fakat Mekke'den Medine'ye zorunlu göç (Hicret)², Hz. Muhammed'i sadece kendisine inananların

² Mekkeli Müslümanların bir kısmı, Medine'den önce Habeşistan'a göç (Hicret) etmişlerdir. Gidenlerin kimliği ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. (el Belazuri, 2018: 361).

peygamberi yapmakla kalmadı; önce Medine'nin, daha sonra da Arap Yarımadasının lideri konumuna yükseltti.³ Hz. Muhammed'in hicret sürecinde Medineli müminlerden aldığı biat (söz) ve Medine'ye göç eden Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensar ve Yahudilerle yaptığı toplumsal sözleşme (Medine Ahidnamesi ya da Medine Anayasası), ister istemez İslam toplumunun devletleşmesinin yolunu açmış oldu.

Medine toplumsal sözleşmesi, Medineli Müslümanlar ile Yahudileri, diğer insanlardan ayrı bir millet (ümme) olarak tanımlayarak (m.2); ortak bir savunma mekanizması kurarak (m.37); şiddet kullanma tekeli tek elde toplayarak (m.21,23.37) (<https://islamansiklopedisi.org>) devletleşme sürecini başlatmış oldu. Sözleşmede kabilevi aidiyet korunsa da,⁴ kabilevi aidiyeti aşan bağlar inşa edilmişti. Ayrıca, Medine'de oluşturulan bu yeni topluluğa yönelik Mekkeli Kureyşlilerin saldırıları (Bedir, Uhud ve Hendek savaşları), Müslümanların devletleşme sürecini hızlandırdı. Nitekim bu saldırıları atlatan Müslümanlar, Hz. Muhammed'in öncülüğünde ezeli düşmanlarını yenerek Mekke'yi fethetmekle kalmadılar, Hz. Muhammed'in otoritesini, vefat etmeden önce Arap Yarımadasına yaydılar.

Hz. Muhammed ile yeni oluşan İslam topluluğu arasındaki ilişkiler, hiç kuşkusuz peyderpey inen vahiy ekseninde şekillenen din üzerinden yürütülüyordu. Fakat Hz. Muhammed, hiç bir zaman ruhani bir yönetici olmadı; işleri, daha ziyade, yakın arkadaşları olan seçkin sahabelerle istişare ederek yürüttü. Çünkü vahiy, işlerin yürütülmesi konusunda Hz. Muhammed'i, şüphe götürmez biçimde, insanlara danışmakla yükümlü kılıyordu.⁵ Hz. Muhammed de, bu emre uyararak, işleri, etrafındaki

³ Hz. Muhammed'in vefatından hemen önceki dönemde Arap Yarımadasından elçilerin geldiği, Hicretin dokuzuncu yılı olan bu yıla "Elçiler yılı" denildiği; bütün Arap Yarımadasının Hz. Muhammed'in otoritesini tanıdığı bir gerçektir (Cabiri, 2001: 166).

⁴ Hz. Muhammed'in yaptığı sözleşmede, Kureyşli Müslümanlar, Avfoğulları Yahudileri, Beni Neccar Yahudileri, Beni Evs Yahudileri, Beni Sa'lebe... gibi kabile isimleri geçmektedir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>).

⁵ "İş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven" (Kur'an, Ali İmran 3: 159). "Onların işleri, aralarında şur'a iledir" (Kur'an Şur'a 42: 38). İstişarenin kimleri kapsayıp kapsamayacağı konusu, modern dönemde de önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır (Hamidullah, 2003: 894; Oktay, 1991).

insanlarla, yani seçkin sahabelerle istişare ederek, onlardan yardım alarak yürüttü.⁶

İslami davet, Mekke döneminde çok fazla destekçi bulamadı. Fakat Medine'ye göçle birlikte, inananların sayısı arttı ve İslami bir topluluk oluşmaya başladı. Bu topluluk ciddi saldırılara maruz kaldıysa da, Mekke'nin fethiyle birlikte söz konusu direnç kırılmaya başladı. Bu süreçte Hz. Muhammed tarafından yetiştirilmiş seçkin bir sahabeler topluluğu oluştu ve bu seçkin topluluk, Hz. Muhammed'in vefatından sonra en kritik dönemde İslam toplumuna önderlik etti. Bunların arasında, kölelik geçmişi olanlardan kabilenin ileri gelenlerine, fakirlerden uluslararası bağlantıları olan zengin tüccarlara kadar farklı statüde kişiler vardı.

Hz. Muhammed'in de zaman zaman görüşlerine başvurduğu bu seçkin sahabelerden Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, Hz. Muhammed'in vefatından sonra sırasıyla halife seçildiler. Bazıları da, tercihleriyle, yönlendirmeleriyle, önerileriyle, tavırlarıyla ve gerektiğinde üst düzey askeri, idari ve mali konularda görev üstlenerek, İslam devletinin kurucuları arasında yer aldılar.⁷ Bir kısmı ise askeri ve idari alanda önemli görevler üstlendiler.

İslama giriş öncelikleri, dine katkıları ve Hz. Muhammed'e yakınlık dereceleri, bu sahabeleri ayrıcalıklı bir konuma yükseltti. Halife Ömer döneminde ihdas edilen Divan kayıt sistemi bu konuda önemli ipucu vermektedir. Nitekim kayıt sıralaması ve kişilere dağıtılan atıyye miktarını, Halife Ömer, kişilerin İslam'a giriş önceliğini, dine hizmetlerini ve Hz. Muhammed'e yakınlık derecesini dikkate alarak belirledi. İlk Müslümanlardan olmak, Hicret etmek, Bedir ve Uhud gibi önemli savaşlarda yer almak ve Hz. Muhammed'e yakın olmak gibi kriterler (Ebu Yusuf, 1973: 84; İbnü'l Esir, 1985: 461; İbn Haldun, 2004: 333), seçkinlik ölçüsü olarak kullanıldı.

⁶ Tirmizi'nin aktardığına göre (Cihad, 34), Ebu Hüreyre, "ben Resulullah'tan daha çok adamları ile istişare eden bir kimse görmedim" der (Aslan, 2014).

⁷ Ebu Ubeyde b. Cerrah, Abdurahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Ayyam, Sa'd b. Ebi Vakkas, Said b. Zeyd bunlardan bazılarıdır. Bu sahabelerin cennetle müjdelendiği yönünde kanaat vardır.

Halife Ömer'in tanımıyla onlar, yani seçkin sahabeler, Hz. Muhammed'in razı olduğu, ümmetin reisleri ve ileri gelen kişileridir. Onlar, yönetici seçimi işinin mutlaka havale edilmesi gereken kişilerdir. İnsanların durumu onların tutumlarına bağlıdır. Onlar, aralarında görüş ayrılığına düşerlerse, ümmetin görüş ayrılığına ve ihtilaflara düşme ihtimali yüksektir. Onlar, doğru olanı yapıp, hakkı ikame ettiği müddetçe insanların başına herhangi bir zarar gelmeyecektir. Bu kişilerin kendi aralarında ihtilafa düşmesi, İslam toplumunun görüş ayrılığına ve ihtilafa düşmesine neden olacaktır (İbnü'l Esir, 1986: 71). İlk halife Hz. Ebu Bekir'in halka yönelik ilk konuşmasında dile getirdiği gibi, onlar yönetici ile kendi aralarında yapılan ahdi ihlal etmeyecekler, güzel işler konusunda yöneticiye yardımcı olacaklar, yöneticinin yanlış yapması durumunda onu düzeltereklerdir (İbn Kuteybe, 2017: 42). Halife Osman'a yönelik isyan sırasında Muaviye "siz Resulullah (s.)ın eshabı ve en yakınlarının en hayırlılarısınız. Siz ondan sonra bu işi yüklenen ve bu ümmetin de işlerini yürüten kimselersiniz" (İbnü'l Esir, 1986: 162) diyerek, seçkin sahabelerin politik misyonunu ortaya koymaktadır. Nitekim Halife Osman'a yönelik isyan sırasında bazı seçkin sahabelerin halife ile isyancılar arasında aracılık yaptığı görülmektedir. Bu yönüyle toplumun birliği ya da parçalanması, bu seçkin sahabelerin tutumuna bağlıdır. Gerçekten de o dönemde en büyük endişe olarak görülen ihtilafı, yani bölünmeyi önlemek, seçkin sahabelerin temel görevi olarak görülmüştür.

Seçkin sahabeler, yirmi yıldan daha fazla süren bir süreçte, Hz. Muhammed'le birlikte sürgüne uğrayarak, savaş ve barış yaparak, ittifaklar oluşturarak, mali işleri yürüterek ve kamu görevlerini üstlenerek yetkinlik kazandılar. Henüz tam güçlenmediği için, Hz. Muhammed'in vefatıyla çözülen Arap Yarımadasındaki kabile ittifaklarını tekrar kurmayı başardılar; isyan eden Arap kabilelerini tekrar kontrol altına aldılar. Kısa bir süre içinde İran-Sasani devletini ortadan kaldırdılar ve Bizans İmparatorluğunu ağır yenilgiye uğratarak topraklarının önemli bir bölümünü ele geçirdiler.

Seçkin sahabelerin başarıları, askeri zaferlerle sınırlı kalmadı. Fethettikleri bölgelerin halklarını yönettiler. Yeni şehirler inşa ettiler; var olan şehirleri ihya ettiler. Ticareti geliştirdiler ve tarımsal üretimi artırdılar. Arazileri ve ürünleri ölçüp kayıt altına alarak vergilendirdiler. Gelir ve giderleri kaydettiler ve halka yönelik düzenli yardım mekanizmaları

oluşturdular. Diğer devletlerin tecrübelerinden yararlanarak idari teşkilatlar (Divanlar) oluşturdular. Kayıt altına alınmış, düzenli ödemelerin yapıldığı askeri teşkilatlar kurdular. Seçkin sahabelerin öncülüğünde kurulan bu devlet, Arap Yarımadası, kadim medeniyetlerin hüküm sürdüğü Bereketli Hilal, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, İran, Anadolu ve Hindistan coğrafyasında kalıcı olarak varlığını sürdürmeyi başararak çeşitli formlarla günümüze kadar geldi (Hourani, 2013; Lewis, 2019).

Hz. Muhammed; sözleriyle, davranışlarıyla ve ortaya koymuş olduğu politikalarla, seçkin sahabelere politik bir vizyon kazandırdığı görülmektedir. Hz. Muhammed'in, Medine'de kurduğu otorite, Arap kabileleri üzerinde sağladığı egemenlik, çevre devlet yöneticilerine yolladığı mesajlar ve bu devletlere yönelik askeri meydan okumaları, ister istemez seçkin sahabelere bir vizyon sağlamaktaydı.

Seçkin Sahabelerin, karizmatik liderlerini kaybettikten sonra, kısa süre içinde Arap Yarımadasındaki kabileleri tekrar kontrol altına aldıktan hemen sonra, hiç duraksamadan aynı anda İran-Sasani devletine ve Bizans devletine savaş açmaları, bu konudaki sarsılmaz inançlarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Hz. Muhammed'in, başlangıçtan itibaren takipçilerini bu konuda ümitlendirdiği ve cesaretlendirdiği görülmektedir. Nitekim bu konuda oldukça zengin rivayetler dikkat çekmektedir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Muhammed, "Kisra [İran hükümdarı] ile Kayser'in [Bizans imparatoru] hazinelerinin kendisine müyesser kılınacağını" (İbnü'l Esir, 1985: 58), kendisiyle birlikte 'lailaheillallah' diyenlere bütün Arapların boyun eğeceğini, Arap olmayanların da cizye ödeyeceğini, Kisra'nın ve Kayser'in hazinelerinin Allah yolunda harcanacağını söyleyerek (İbnü'l Esir, 1985: 297) kendisine inananlara net bir hedef koymuş oluyordu.

Hz. Muhammed'in seçkin sahabelere yüklediği devlete ilişkin misyonun ipuçlarını, onun komşu devletlerle yaptığı yazışmalarda da görmek mümkündür. Mektuplarında, İslamı kabul etmeleri halinde hükümlerinin devam edeceğini, aksi durumda hükümlerinin ellerinden alınacağını söyleyerek (Hamidullah, 2003: 420) takipçilerini

cesaretlendirmektedir.⁸ Nitekim bu inançla hareket eden seçkin sahabeler, Kadisiye Savaşında İranlı komutan Rüstem'e, "bizim Peygamberimiz, sizin topraklarınıza sahip olacağımızı bize vadetti" diyerek (el Belazuri, 1987: 367), zafere olan inançlarını ortaya koymuş oluyordular.

Hz. Muhammed'in bu konudaki düşüncesi sadece sözlerine yansımada. Tutumlarıyla da net mesajlar verdi. Nitekim vefatına yakın bir dönemde (Mayıs 632/11), Mute savaşındaki kayıplara karşılık olarak⁹ Şam (Suriye) bölgesine göndermek üzere bir ordu hazırladığı, Hz. Ömer başta olmak üzere, seçkin sahabeleri genç Üsame b. Zeyd'in emrine verdiği (Hamidullah, 2003: 382), fakat ordu sefere çıkmadan Hz. Muhammed'in vefat ettiği görülmektedir.

Seçkin Sahabeler öncülüğündeki Müslümanların, Arap Yarımadasındaki kabilelerin isyanını bastırarak iki büyük devlete meydan okumalarının arka planını, biraz da buralarda aramak gerekir. Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte Arap kabilelerin isyan ettiği bir dönemde bazı kişilerin, Halife Ebu Bekir'e, "kabilelerin bu isteklerini kabul et. Zira ahit henüz yenidir, Araplar çoktur, biz ise küçük bir topluluğuz. Araplara güç yetiremeyiz" uyarısına rağmen (İbn Kuteybe, 2017: 43), seçkin sahabelerin öncülüğündeki müslümanların duraksamadan birliği bozan kabileler üzerine yürümeleri; yine Arap kabilelerinin isyanı nedeniyle bazı kişilerin, orduyu yanında tutması önerisine rağmen, yeni halife Hz. Ebubekir'in, Hz. Muhammed'in talimatını mutlaka yerine getireceğini söyleyerek orduyu sefere çıkarması (İbnü'l Esir, 1985: 307), seçkin sahabelerin edindikleri misyonun bir ifadesidir.

Hz. Muhammed'den aktarılan yukarıdaki rivayetler tartışmaya açıktır. Fakat ilk halifenin ilk icraatının, Hz. Muhammed'in vefatı nedeniyle gönderilemeyen orduyu sefere yollamak olduğu (Haziran 632/11); ilk

⁸ Davetini kabul etmesi durumunda hükümdarlığının süreceğini söylediği Bizans'ın vassalı Hristiyan Arap Gassani hükümdarının, bu daveti reddedip Hz. Muhammed'in üzerine yürüyeceğini söylediğinde, Hz. Muhammed'in, onun "devleti mahvoldu" dediği rivayet edilmektedir (Taberi, 1991: 592). Yine kendisine gönderilen İslama davet mektubunu yırtan İran hükümdarına, Hz. Muhammed'in, "onun devleti parçalandı" dediği aktarılmaktadır (Taberi, 1991: 596). Bu konuda farklı rivayetler de söz konusudur (İbn Habib, 2018: 68).

⁹ Bu savaşta Hz. Muhammed'in sırayla tayin ettiği üç önemli komutan şehit edilmişti (İbn Ebi Şeybe, 2019: 185).

halifenin iki yıllık görev süresinde Arap Yarımadasındaki kabile isyanlarını bastırdıktan sonra, iki cephede birden Irak bölgesinde İran-Sasani devletine, Suriye bölgesinde Bizans devletine savaş açtığı; ikinci halife Hz. Ömer'in bu politikaları duraksamadan sürdürdüğü göz önünde bulundurulursa, bu rivayetlerin doğru olma ihtimalini yüksektir. Ayrıca bu olaylar, seçkin sahabelerin, Hz. Muhammed'in kendilerine yüklediği misyona olan inançlarını göstermektedir. Seçkin sahabelerin bu tutumları, güçlü bir İslam devletinin kurulmasına ve başlangıçtan itibaren güçlü bir İslam toplumunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yönüyle seçkin sahabeler, İslam devletinin kurucularıdır.

2. HZ. MUHAMMED SONRASI POLİTİK BİRLİĞİN SAĞLAMASINDA SEÇKİN SAHABELERİN ROLÜ

Hz. Muhammed vefat ettiğinde (632), yeşermekte olan İslam toplumunun önemli sorunlarla karşı karşıya kaldığı bir gerçektir (Lewis, 2019: 32; Zorlu, 2014). Nitekim Mesudi (2018: 203;), Hz. Muhammed'in öldüğü gün, Ensarın, Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubade'yi aday gösterdiğini, "onunla Sakife'de bulunan Muhacirler arasında uzun münakaşalar, tehlikeli mücadeleler oldu"ğunu ve bu olayın, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam tarihinde çıkan "ilk ihtilaf" olduğunu söyleyerek, söz konusu kaygıyı dile getirmektedir. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi de, İslam Tarihi, adlı eserinde (2005: 283), bu konuyu "ilk ihtilaf" başlığı altında incelemektedir. Yine İbn Kuteybe (2017: 34)), Ensar adına halife adayı olan Sa'd b. Ubade'nin ilk ve ikinci halifeye biat etmediğini, onlarla birlikte namaz kılmadığını, cumalarına katılmadığını, Şam'a gittiğini söyledikten sonra "kendisine yardım edenler olsaydı, onlara [Halife Ebu Bekir ve Ömer'e] saldıracaktı. Onlara savaş açmakta kendisine biat eden kimse bulsa onlarla savaşacaktı. O bu durum üzerine devam etti" diyerek, ilk halife seçimindeki sorunun büyüklüğüne dikkat çekmektedir. Faklı rivayetler olsa da, ilk halife seçiminde adı geçen Hz. Ali'nin tutumunun da oldukça sert olduğu yönünde aktarımlar mevcuttur (İbn Kuteybe, 2017: 37). Nitekim halife seçimi meselesi, daha sonra İslam dünyasını geri dönülmez bir şekilde iki politik gruba ayırmıştır.

İlk halife seçimi ile ilgili endişeleri ve bu süreçte seçkin sahabelerin rolünü, Hz. Ömer, "bazı insanların 'Ebu Bekir'in hilafeti oldubittiye geldi'

dediğini duydum. Onun hilafeti oldubittiye gelmiş bile olsa Yüce Allah onunla gelecek olan kötülükleri savdı” (İbn Ebi Şeybe, 2019: 218-219; İbnü'l Esir, 1985: 299) diyerek açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Ömer, devamında “gerçek şu ki... biz, Ebu Bekir’e bey’at etmekten daha güçlü bir çözüm bulamadık. Şundan çekindim: Eğer oradan bey’at olmaksızın ayrılacak olsaydık, bunlar bizden sonra bir bey’at yapacaklar, bu durumda bizler onlara ya razı olmadığımız şeye rağmen tabi olacağız veyahut da onlara muhalefet edeceğiz, bu sefer ortalığa fesat çıkacaktır” (İbnü'l Esir, 1985: 300) diyerek, o günkü tehlikeyi ve seçkin sahabelerin politik birliği sağlamaya yönelik çabalarına dikkate çekmiştir. Benzer şekilde ilk halife Hz. Ebu Bekir’in ilk konuşmasındaki “Allah size bir halife nasip etti. Onunla birliğinizi bir arada tutacak” diyerek (İbn Kuteybe, 2017: 42), halife seçim süreci ile politik birlik arasındaki bağa dikkat çekmiştir.

2.1. İlk Halife Seçim Sürecinde Kureyşliler (Muhacir) ile Medineliler (Ensar) Arasındaki İhtilafın Aşılmasında Seçkin Sahabelerin Rolü

Şia’nın pek de tatmin edici olmayan aksi yöndeki görüşleri bir yana,¹⁰ Hz. Muhammed’in, kendisinden sonra Müslüman toplumu yönetmesi için kimseyi aday göstermediği, hatta yönetici seçimi konusunda bir yol, ya da yöntem tavsiyesinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Aniden ölmediği ve kendisinden sonra toplumun ihtilafa düşme ihtimali dikkate alındığında, Hz. Muhammed’in böyle bir girişimde bulunmaması, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Yukarıda değinildiği gibi, kullandığı bazı yetkiler, devlet başkanlarına ilişkin nitelikte olsa da, Hz. Muhammed’in, devletleşme konusunda çok fazla çaba göstermediği de bir gerçektir. Onun önceliğinin devletten çok, toplum (ümme) olduğu açıktır.

Hz. Muhammed’in kendisinden sonra kimseyi yönetici aday göstermemesinin bir nedeni de, yetiştirmiş olduğu seçkin sahabelere olan güveni olabilir. Nitekim Hz. Muhammed vefat ettiğinde, takipçileri arasında bazı sorunlar ortaya çıksa da, seçkin sahabeler, ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmeyi başardılar. Mevcut durumu, kadim geleneklerini ve

¹⁰ Lewis’e göre (2019: 32), Şia, Hz. Muhammed’in Hz. Ali’yi “halef bıraktığını iddia eder ki bu asla doğru değildir”.

edindikleri İslami değerleri dikkate alarak, kendilerine yeni liderler seçerek yollarına devam ettiler.

2.1.1. İlk Halife Seçim Sürecinde Kureyş'in Politik Gücü

Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra, bazı Ensar topluluğunun Hazrec kabilesinin lideri Sa'd b. Ubade'yi aday göstermesi,¹¹kendi adaylarını lider seçtirmekte zorlanınca "Ensardan bir emir ve Muhacirlerden bir emir olsun" teklifi sunmaları, Kureyş'in gücünü dikkate alarak Hz. Ebubekir'e karşılık Hz. Ali'yi biat etmeye çalışmaları, Hz. Ali ve Haşimoğulları ile seçkin sahabelerden Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ebu Bekir'in halifeliğini bir süre onaylamaması ile ortaya çıkan sorun (İbnü'l Esir, 1985: 298-300; İbn Kuteyb, 2017: 27-31; Taberi, 1991: 899; Ed Duri, 2019: 35; Şehbenderzade 2005), Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah gibi seçkin sahabelerin öncülüğünde, onların kararlı tutumları ve makul yönlendirilmeleriyle aşılmıştır. Ensarın ilk hamlesini önledikten sonra, Hz. Ebu Bekir, "ben sizlere Ömer ile bu ümmetin emini olan Ebu Ubeyde'den birisini tavsiye ediyorum" diyerek süreci başlatmıştır (Taberi, 1991: 899). Bu jeste karşılık olarak her ikisi de, Hz. Muhammed'in Hz. Ebu Bekir'e verdiği değeri belirterek Hz. Ebu Bekir'i halife ilan ederek biat etmişlerdir (İbn Kuteybe, 2017: 29-33). Ayrıca Hz. Ebu Bekir, "hiçbir istişare siz olmadan yapılmayacağı gibi, siz olmayınca da hiçbir iş kesilip atılmaz" diyerek (İbnü'l Esir, 1985: 302) Ensara güvence vermiştir.¹²

Daha sonraki seçimlerde olduğu gibi, ilk halife seçiminde de, seçkin sahabelerin tutumunu anlama konusunda dış tehditleri ve bu tehditlerin oluşturduğu hassasiyeti de dikkate almak gerekir. Nitekim vefatından kısa bir süre önce (Ekim 630/9) Hz. Muhammed'in; oldukça zor şartlarda Medine'den yedi yüz km. kuzeydeki Bizans sınırı yakınlarındaki Tebük'e kadar gidip dönmesini, İbn Esir (1985: 256), "Bizans hükümdarı

¹¹ "Bu sırada biri koşarak geldi ve Ensarın aralarından birine biat etmek üzere beni Sa'idelerin gölgesinde toplanmış olduklarını haber verdi. Bunun üzerine Ebu Bekir ile Ömer Ensarın toplantı yerine geldiler (Taberi, 1991: 901).

¹² Bu cümlelerin başında yer alan "bizler emirler sizler vezirlersiniz" sözünden hareketle Hz. Ebubekir'in Ensara idarede ortaklık teklif ettiğini ileri sürenler de olmuştur (Zorlu, 2014).

Herakleios'un ve onunla birlikte Hristiyanlaşmış Arapların, [Müslümanların] üzerine yürümek istedikleri haberini almış olmasıydı” diyerek, bu tehdidi ortaya koymaktadır. Belazuri ise (2018: 627-628) Bizans Kralı “Hirakl ve onun yanında toplanan Lahm, Cüzam, Amile ve diğer bazı kabilelerin Resülullah'a karşı savaşmayı düşündükleri haberi geldi. Resülullah onlara doğru gidince, onunla savaşmaktan çekindiler” diyerek Müslümanlara yönelik tehdide dikkat çekmektedir.

Şia'nın aksi yöndeki iddiaları bir yana, halife seçim süreci, Kur'an ya da Hz. Muhammed'in sözleri üzerinden yürütülmediği; seçime ya da seçilen kişiye de bir kutsallık atfedilmediği görülmektedir. Seçkin sahabeler, yeni liderlerini, toplumun idaresini üstlenecek, işlerini yürütecek, ihtilaflarını çözecek, güvenliklerini sağlayacak, onlara önderlik (imamlık) edecek, işleri çekip çevirecek bir kişi olarak (Rosenthal, 1996) lanse ettiler. Nitekim ilk halife seçim sürecinde, Hz. Ebu Bekir'in halifeliğine karşı çıkan Mekke eşrafından Ebu Süfyan'ın, “Ebu Bekir nasıl olur da sizin işlerinizi çekip çevirebilir... Niye bu iş Kureyş'in en az kalabalık ailesine veriliyor” (İbnü'l Esir, 1985: 299) sözü, bu gerçekliği ifade etmesi bakımından önemlidir. Bu gerçeklik, seçtikleri lidere verdikleri unvana da yansımıştır. Müslümanlar, seçtikleri lidere “iş” kökünden gelen “emir” unvanı ile hitap ettiler; liderlerini, “müminlerin emiri”, yani işlerini gören kişi olarak tanımladılar. Bu unvanın, Abbasiler dönemine kadar kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda Albert Hourani'nin (2013) “asla Allah'ın elçisi olmayan, sadece cemaatin önderi olan halife, vahiylerin sözcüsü olduğunu iddia edemiyordu” tespiti, yerindedir. Fakat onun “ancak bu kişinin çevresinde bir kutsallık ve seçilmişlik havası oluşuyordu” tespitine, en azından erken dönem için katılmak mümkün değildir. Arapların kabile liderlerine kutsallık yüklediği, seçtikleri liderleri, bir nevi yol gösterici, işleri çekip çevirecek kişi olarak gördükleri (Lewis, 2019: 33) bir gerçektir.

Bununla birlikte “Halifenin Kureyşiliği” olgusu ilk halife seçiminden beri politik ve dini bir mesele olarak Müslümanların gündemini işgal etmiştir. İlk halife seçiminde dillendirilen halifenin Kureyşiliği meselesi, dini referans üzerinden değil, toplumsal gerçeklik üzerinden dillendirilmiş olmalıdır. Ensarlı seçkin sahabelerin “bize gelince, biz, Ensarız ve İslamın askerleriyiz. Sizin kavminizden bir grup bizim yanımıza geldiler. Bir de baktık ki onlar bu işi elimizden almak istiyorlar” (İbnü'l Esir,

1985: 300) ifadesine karşı Kureyşli seçkin sahabelerin, “ey Ensar topluluğu, sizler hangi bir faziletten söz ediyor iseniz, gerçekten ona sahiptiniz. Fakat gerçek şu ki Araplar bu işte ancak Kureyşe boyun eğler ve onları tanırlar. Çünkü Kureyş Arapların hem soyca hem de buldukları yer itibarıyla en asilleridir” (İbnü’l Esir, 1985: 300) savunması, bu gerçekliği ortaya koymaktadır. Kureyşliler, “biz, bunların yanında nesep olarak Arapların ortasınız-birleştiricisiyiz. Hiçbir kabile yoktur ki Kureyş’in orada itibarı olmasın” (Ed Duri, 2019: 34) diyerek, halifenin Kureyşli olmasının rasyonel gerekçesini oluşturmuşlardır.

İlk halife seçimindeki tartışmalar, bu konuda yeterli bilgi sunmaktadır. Nitekim Ensardan Hubab b. Münzir’in Ensara seslenerek “bu idare işlerinde nasibi en büyük olanlar sizlersiniz” diyerek reylerine (ellerine) sahip çıkmalarını istemiş, eğer Muhacirler bizim emirliğimize razı olmazsa “ bizden bir emir, onlardan da bir emir olsun” önerisinde bulunmuştur (İbn Kuteybe, 2017: 31). Bu söz üzerine Hz. Ömer’in “heyhat! Bu imkânsızdır. Hiçbir dönemde iki kişi birlikte olmamıştır... Bizim Peygamberimiz sizin dışınızda kalan kimselerden iken, Araplar sizleri başına geçirip emir yapmaya asla razı olmayacaktır... Biz onun yakınları ve aşireti olduğumuz halde Muhammed (s.a.v)’in sahip olduğu yönetim otoritesi konusunda bizimle kim çekişmeye girebilir” (İbnü’l Esir, 1985: 302) diyerek, yöneticinin neden Kureyşli olması gerektiğini gerekçelendirmeye çalışmıştır. Bu tartışmalar esnasında Ensardan Beşir b. Sa’d’ın, Sa’d b. Ubade’ye muhalefet ederek “Hz. Muhammed Kureyşlidir ve aşireti, mirasına ve iktidarına sahip çıkmakta önceliklidir” sözü (İbn Kuteybe, 2017: 32; İbnü’l Esir, 1985: 303), o günkü mevcut durumu ortaya koyması bakımından önemli bir tespittir.¹³

Halifenin Hz. Muhammed’in kabilesinden olması gerektiği tezinin, Ensarın adayının önünü kesmeye yönelik olarak da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Hz. Ali, Halife Ebu Bekir’e “Resülullah’a yakınlığınızı ileri sürerek bu görevi Ensardan aldınız... Bunun üzerine liderliği ve emirliği size verdiler. Ben de aynı gerekçeyle diyorum ki, ister diri, ister ölü olsun biz ona daha yakınız” (İbn Kuteybe, 2017: 36) diyerek,

¹³ Ensarlı Beşir b. Sa’d’ın Muhacirlerden olan Hz. Ebu Bekir’e biat etmesini, Ensarlı Hubab b. Münzir, asilik, hasetlik olarak tanımlamıştır (İbn Kuteybe, 2017: 33).

bu gerçekliği ifade etmiştir. Ağırlıklı olarak Mekkeli Kureyşlilerden oluşan Muhacirler, Medineli Müslümanların (Ensarın) çıkarmak istedikleri adayın önünü, Hz. Muhammed'in kabilesinden olmayan bir liderin otoritesini, diğer kabilelerin tanımayacağını ileri sürerek engellediler. Bu tespiti yaparken, Muhacirlere kıyasla Ensarın aday konusunda ısrarcı olma ihtimalinin düşük olduğunu da kabul etmek gerekir. Nitekim Muhacirlerin (Kureyş'in) itirazı üzerine Ensarın "sizden bir emir, bizden bir emir olsun" sözünü, geri adım atma ve çözülme işareti olarak görmek gerekir.¹⁴

Diğer taraftan aday çıkardıkları Hazrecin liderine (Sa'd b. Ubade'ye), diğer önemli Medineli kabilenin (Evs kabilesinin) destek vermeme ihtimalini de dikkate almak gerekir. Evs kabilesinin, Kureyşli bir lideri, rakipleri Hazreçli bir lidere tercih etmelerinde şaşılacak bir durum yoktur. Bu gerçekliği Evsliler, "[eğer Hazreçli] Sa'd'a bir kere biat ederseniz, daima size karşı üstün olacaklar ve hiçbir zaman bu hususta size hak vermeyeceklerdir. Bu nedenle kalkın ve Ebu Bekir'e biat edin" (İbn Kuteybe, 2017: 33) diyerek, ortaya koymuşlardır. Zaten Hz. Muhammed'i Medine'ye davet edip başlarına hakem ve lider tayin etmelerinde, bu rekabetin önemli payı vardı. Bu tartışmalardan sonra Ensar geri çekilmiş ve İbn Esir'in ifadesiyle insanlar dört bir yandan Ebu Bekir'e biat etmeye başlamışlardır Yine onun tespitine göre Eslemliilerin gelip biat etmesiyle Halife Ebu Bekir daha da güçlenmiştir (İbnü'l Esir, 1985: 304).

Şunu kabul etmek gerekir ki, 13. yüzyıla kadar halifelerin fiili olarak Kureyşten olması ve ilk halife seçiminde halifenin Kureyşliliğinin önemli bir gerekçe olarak ileri sürülmesi, İslam hukukçularını oldukça zorlamıştır. Hz. Muhammed'e izafe edilen "imam Kureyştendir" hadisi üzerinden tartışmalar sürmüştür.¹⁵

2.1.2. Arap Geleneklerin İlk Halife Seçim Sürecindeki Rolü

Halife seçimi sürecinde Arap geleneklerini de dikkate almak gerekir. Lewis'in (2019: 32) "meşru halef tayin etme fikri bu devirde Araplara

¹⁴ Nitekim bu söz üzerine Ensarın lider adayı Sa'd b. Ubade "işte bu ilk çözülmüştür" diyerek (İbnü'l Esir, 1985: 300) durum tespitinde bulunmuştur.

¹⁵ İbn Haldun ve Maverdi bu konudaki İslam bilginlerinin görüşlerini aktarmışlardır. Konuyla ilgili çağdaş çalışmalar için bkz. (Apaydın, 2018; Bakkal, 2005; Fadzli bin Adam, 2001; 2016; Zorlu, 2014; El-Mubarek, 2013).

yabancı idi” tespiti, Hz. Muhammed’in halef tayin etmememe gerekçesini bir yönüyle açıklamaktadır. Abdulaziz ed Duri’ye göre (2019: 16), bu dönemde Araplarda kabile şeyhi, nüfuzlu kişilerden ve aile reislerinden oluşan şur’a meclisi tarafından seçilirdi. İlk halife seçiminde bu işlevi seçkin sahabelerin üstlendiği söylenebilir. Seçkin sahabeler, bir nevi Mekke’de “ehlü’l hal ve’l-akd” (iktidarı belirleme güç ve yetkisindeki organ) olarak güç ve otoriteyi elinde tutan, ileri gelen seçkinlerden oluşan mele’ topluluğunun¹⁶ yerini almış oldular. Mekke’deki Daru’n-Nedve’nin diğer kabilelerin istişare meclislerinin üstünde bir meclis olması gibi (Ed Duri, 2019: 16; Kurt, 2013: 39),¹⁷ Medine’deki Mescitte toplanan seçkin sahabeler de, bir nevi istişare organı işlevi gördüler. Bu durumu, Halife Osman’ı hal eden fakat yeni bir halife seçmekte zorlanan isyancılar, “ey Medine halkı! Siz şura ehlisiniz ve başkanlığı sizler halledersiniz. Sizin vereceğiniz hüküm ümmetin katında geçerli bir hükümdür. Halifeyi seçip hilafet makamına getiriniz ve bir bu konuda size tabi olalım” (İbnü’l Esir, 1986: 197) diyerek ortaya koymuşlardır.

Yönetici seçimi konusunda Arap gelenekleri ile İslami değerler ortak bir noktada buluşmuştur. Nitekim Kur’an (Şur’a 42: 38), işlerin prensip olarak şur’a ile yürütülmesini emretmekteydi. Arap geleneklerine göre de, her kabilenin nüfuzlu kişilerinden ve aile reislerinden oluşan şur’a meclisi, genellikle asabiyet ve nüfuz sahibi, yaşlı, tecrübeli birisini kendilerine lider seçerdi. Lider seçiminde genellikle asabiyet, nüfus sahipliği ve özellikle yaş etkili olurdu. Başkan anlamına gelen şeyh kelimesi aynı zamanda yaşlı demektir. Şeyhte cömertlik ve cesaret de aranırdı. Tecrübe, hilm, yumuşak huyluluk ağırbaşlılık beklenirdi (Ed Duri, 2019: 16; Apak, 2017: 17).

İlk halife Hz. Ebu Bekir bu kriterlere en fazla uyan kişilerden birisiydi. Hz. Muhammed’in davetini ilk kabul edenlerden olması, hayatını Hz. Muhammed’le birlikte geçirmiş olması, işlerin yürütülmesi konusunda görüşünün Hz. Muhammed tarafından önemsenmesi, ilerleyen yaş,

¹⁶ Bu kurulun icra yetkisi olmasa da saygınlığının olduğu anlaşılmaktadır. “Onların arasında öyle asil efendiler vardır ki/Rüzgârlara yön verecek kadar söz ve eylem adamıdır/Onların sözleri öyle etkilidir ki/Sözleriyle çamura saplanmış bir memleketi yeşertirler” (Ed Duri, 2019: 18).

¹⁷ Daru’n_Nedve’ye genellikle kırk yaşını doldurmuş Mekkelilerin aile grupları başkanları katılabilirdi (Çağatay, 1957: 108).

tecrübesi, ılımlı tavırları (Ebu Yusuf, 1973, 38-39; İbn Ebi Şeybe, 2019: 225) ve cömertliği, seçilmesi konusunda dikkate alınmış olmalıdır. Fakat şunu da kabul etmek gerekir ki, bir kabilenin kendi liderini seçmesi ile kabileler üstü bir liderin seçilmesi tamamen aynı şey değildi. Seçkin sahabeler kabile reisi değil, devlet başkanı seçtiler. Seçkin sahabeler, Hz. Ebu Bekir'i, diğer Müslümanların ve Kureyş'in dışındaki kabilelerin onaylayacağı (biat edeceği), toplumu bir arada tutabilecek, iç ve dış tehditlerin üstesinden gelebilecek bir lider adayı olarak görmüş olmalıdırlar. Halkın da bu tercihe saygı duyduğu hatta bu tercihten memnun olduğu bir gerçektir.¹⁸

2.2. İkinci Halife Seçimi Sürecinde Hz. Ömer Gerçekliği

İktidarının son günlerinde olduğunu anlayan Halife Ebubekir'in, bazı seçkin sahabelerle istişare ederek aday arayışına giriştiği, bu aday arayışında, aklında, birlikte çalıştığı yakın arkadaşı¹⁹ Hz. Ömer'den başkasının olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Halife Ebu Bekir, vefatı yaklaştığı sırada, seçkin sahabelerden Abdurahman b. Avf'ı yanına çağırarak, “bana Ömer b. Hattab hakkındaki görüşlerini söyle dedi”ği, Abdurrahman b. Avf'ın, Hz. Ömer'i çok değerli bulduğunu, fakat biraz sert olduğunu söylediğinde, Halife Ebu Bekir, işi üstlenmesi durumunda Hz. Ömer'in bu tavrının törpüleneceğini söyleyerek, bu konudaki tutumunu ortaya koymuştur.

İktidara geliş biçimi açısından aralarında fark olsa da, birinci halife gibi ikinci halife de seçkin sahabelerin onayı (biatı) ile iktidara geldi. Halife Ebu Bekir, bazı seçkin sahabelerle istişare ederek Hz. Ömer'in adaylığını ilan ederek ve daha geniş bir halk kitlesinin onayına sunmuştur. Halife Ebu Bekir, Hz. Ömer'e “bu yazıyı al ve insanlara benim vasiyetim olduğunu bildir. Onlara muvafakat edip etmeyeceklerini sor” diyerek (İbn Kuteybe,

¹⁸ “Medine'ye gelirken yolun bir yerinde Medine'den birkaç atlı bize rastladı. 'Resulullah vefat etti ve Hz. Ebu Bekir halife seçildi. Halk bu seçimden memnun' dediler (İbn Ebi Şeybe, 2019: 213).

¹⁹ Hz. Ebu Bekir, yerine bıraktığı Hz. Ömer'e vasiyet ederken “Resülullah'a çok arkadaşlık ettim... Sen de bana arkadaşlık ettin” diyerek (Ebu Yusuf, 1973: 39) arkadaşlık gerçekliğini dile getirir. Ayrıca Hz. Ömer, Halife Ebu Bekir'in yazılı talimatı ile insanların huzuruna çıktığı zaman bir kişi Hz. Ömer'e “sen önceki yıl onu emir yapmıştın, bu yıl da o seni emir yaptı” diyerek bu arkadaşlık ilişkisine dikkat çeker (İbn Kuteybe, 2017: 47).

2017: 47) halife seçimi konusunda nihai kararın aslında seçkin sahabelere ait olduğunu ortaya koyar. Hz. Ömer'in çok güçlü bir aday olduğu, adaylığına karşı ciddi bir muhalefetin olmadığı, herhangi bir dirençle karşılaşmadan büyük bir destekle halife seçildiği anlaşılmaktadır.²⁰ Bu yönüyle İslam tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Hz. Ömer'e karşı tek endişe onun katı tutumu ve sert davranışlarına yönelik endişedir. Halife Ebu Bekir, yerine Hz. Ömer'i önerince insanlar "sert ve katı birini mi bize halife seçiyorsun? Eğer o bize halife seçilirse daha sert ve katı olacaktır" diyerek bu gerçekliği dile getirmişlerdir (İbn Ebi Şeybe, 2019: 225; Ebu Yusuf, 1973: 38). Gerçekte de Hz. Muhammed ve Hz. Ebu Bekir ile kıyaslandığında Hz. Ömer'in sert mizacı dikkat çekmektedir. Hz. Muhammed'in sahabelerle yaptığı istişarelerde, Hz. Ebu Bekir genellikle daha ılımlı görüşler sunarken, Hz. Ömer'in daha sert öneriler sunduğu (Güzel, 2018: 14) bir gerçektir.

Abdulaziz ed Duri'ye göre (1991:17,92), ilk halifede olduğu gibi Hz. Ömer'in seçiminde de kabilevi ve İslami gelenekler etkili olmuştur. Özellikle kritik dönemlerde liderin kendi yerine aday göstermesi, Arap kabilevi uygulamalarında rastlanılan bir durumdur. Fakat bu öneri kabilenin onayına tabidir. Benzer şekilde Halife Ebu Bekir de seçkin sahabelerin görüşünü alarak, Hz. Ömer'i önermiş ve bu öneri seçkin sahabeler ve Müslümanlar tarafından uygun bulunmuştur.

Maverdi (1994), Halife Ebubekir'in Hz. Ömer'i aday göstermesi olayını, veliaht usulüyle halifenin iktidara gelebilmesine dayanak olarak sunmaktadır. Halife Ebu Bekir'in, Hz. Ömer'i aday olarak önermesini, daha sonra ortaya çıkan veliaht tayini ile özdeşleştirmek zorlama bir yorumdur. Nitekim yukarıda da değinildiği gibi, Halife Ebu Bekir, Hz. Ömer'i aday gösterdiğinde "bu yazıyı al ve insanlara benim vasiyetim olduğunu bildir. Onlara muvafakat edip etmeyeceklerini sor" (İbn Kuteybe, 2017: 47) diyerek, kendi görüşünün onaya tabi olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

²⁰ Bazı tarihçilere göre (İbnü'l Esir, 1985: 389; Ebu Yusuf, 1973: 38; İbn Sa'd), Talha b. Ubeydullah, Hz. Ömer'in adaylığına itiraz etmiştir. Hz. Ali'nin de itiraz ettiği yönünde rivayetler mevcuttur. Fakat bu itirazın aşırı bir tepki olarak ortaya konulduğunu düşünmek mümkün değildir.

İlk halifenin seçiminde olduğu gibi ikinci halifenin seçiminde de İslam toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunlar dikkate alınmış olmalıdır. Bu sorunların başında, politik birliğin zedelenmesi endişesidir. Nitekim hasta yatağındaki Halife Ebu Bekir'in, Müslümanlar arasında çıkabilecek ihtilalden korktuğu ve bu endişesinin rüyalarına girdiği yönünde rivayetler mevcuttur (İbnü'l Esir, 1985: 389). Halife Ebu Bekir hastalandığında, İslam ordularının, hem Şam bölgesinde Bizans ordusuyla, hem de Irak bölgesinde İran-Sasani ordusuyla aynı anda iki cephede savaş halinde olduğu bir gerçektir. Seçkin sahabeler, dünyanın iki büyük İmparatorluğuna karşı açmış oldukları savaşın tam ortasında yeni bir lider seçmek durumunda kalmışlardır (Şehbenderzade, 2005: 309). Hasta yatağındaki halifenin, seçilecek olan halifeye tek tavsiyesinin, Irak bölgesinde İran-Sasani ordusuna karşı mücadele eden orduya takviye birlikler gönderilmesini istemesi, Müslüman toplumun içinde bulunduğu durumu izah etmesi bakımından önemlidir.

Halife Ebubekir ve seçkin sahabeler, Hz. Ömer'i halife adayı olarak tespit ederken savaş durumunu da dikkate almış olmalıydılar. Nitekim Hz. Ebu Bekir, "onlara en hayırlılarını, onlara en güçlülerini ve onlara en doğru yolu göstermeye en hırslı olanı atadım" diyerek (Ed Duri, 2019: 37) Hz. Ömer'in güçlü yönüne dikkat çekmiştir. Muhtemelen Hz. Ömer'den daha uygun bir aday gözüküyordu ve onun karşısına çıkacak bir aday pek mümkün değildi. İslam tarihçileri Hz. Ömer'i halife olmadan önce de güçlü bir kişi olarak sunmuşlardır. Onun Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte Mekke'de Müslümanların ibadetlerini açıkça yapmaya cesaret ettikleri görülmektedir. Abdullah b. Mesud'un "Ömer'in Müslüman olmasından itibaren izzetli ve güçlü olduk" (İbn Sa'd, Cilt 3) sözü bu anlamda önemlidir. Hz. Ömer, Hz. Muhammed'in sürekli istişare ettiği ve önemli görevler verdiği bir kişidir. Karizmatik bir kişiliğe sahip olan Hz. Ömer, ilk halife Hz. Ebu Bekir'in de sağ kolu, en yakın çalıştığı kişi ve yardımcı anlamında veziri olarak nitelenmiştir (Güzel, 2018: 19; Yüksel, 2006). Halife olarak ilk halka seslenişinde Arapların özellikleri ortaya koyduktan sonra "sizleri yolun doğrusuna ileticeğim" diyerek (İbnü'l Esir, 1985: 391) iddialı bir lider olduğunu ortaya koymuştur.

Şunu kabul etmek gerekir ki, ilk halife Hz. Ebu Bekir'in iki yıllık görev süresi, Hz. Muhammed sonrası geçiş ve restorasyon dönemiydi.

İsyanları bastırarak Bizans ve İran-Sasani devleti ile başarılı bir savaş yürüterek (Ebu Hanife, 2017: 172), yeni devletin temellerini güçlendirdi. Onun yerine yine seçkin sahabelerin onayı ile seçilen Halife Ömer dönemi ise, Bizans ve İran-Sasani devletlerinin kesin bir yenilgiye uğratıldığı, İslam idaresinin kurumsallaştığı dönemdir.

Halife Ebubekir dönemindeki politikaların oluşumunda önemli rolü olan Hz. Ömer, halife seçildikten sonra (634), kendisini emir (Müminlerin Emiri) olarak tanımladı ve fetih politikalarını devam ettirdi. Seçkin sahabeleri merkezde tutarak işlerin yürütülmesi konusunda onların fikirlerinden yararlandı. Kabilevi dengeleri gözeterek Kureyşli olmayan, bölgeyle bağları olan bazı yetkin kişileri önemli görevlere getirdi. Bu bağlamda Ebu Musa el Eşari, Müsenna b. Harise, Ammar b. Yasir ile Muğire b. Şube'ye Basra, Küfe ve Irak bölgesinde önemli görevler verdi (Kürekçi, 2018; Ayar, 2018).

Halife Ömer, güçlü ordu komutanları ve becerikli valiler üzerinde sarsılmaz bir otorite sağladı Sürekli bir gözü taşrada olan Halife Ömer'in valilerle ve komutanlarla sürekli yazıştığı, onları denetlemek üzere müfettişler gönderdiği, her sene hac mevsiminde Mekke'ye çağırarak rapor aldığı, halka açık şekilde sorguladığı, şikâyetler üzerine onları merkeze çağırdığı, onları tereddüt etmeden görevden uzaklaştırdığı, atamadan önce mal varlıklarını kayda soktuğu, şüpheli durumlarda mallarına el koyduğu ve halka açık şekilde cezalandırdığı görülmektedir. Görevden alınmasıyla ilgili farklı gerekçeler ileri sürülse de, çok başarılı olduğu halde, savaşın tam ortasında efsanevi komutan Halid b. Velid'i görevden alarak merkezin taşra üzerindeki sarsılmaz gücünü ortaya koymuştur. Hatta ilk yazılı talimatının bu olduğu yönünde rivayetler vardır. Sert tutumu nedeniyle Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebu Vakkas gibi seçkin sahabeler tarafından, yer yer uyarılmıştır (Belzuri, 1987: 118,166; İbnü'l Esir, 1985: 391,478; İbn Sa'd; Kılıç, 2018; Kürekçi, 2018; Karakuş, 2018: 149),

Kudüs bölgesini ziyaret etmiş; diğer bölgeleri ziyaret arzusunu dillendirmiştir. İslam ümmeti içinde dolaşmayı, onların ihtiyaçlarını öğrenmeyi çok istediğini, çünkü valilerin, halkın tüm ihtiyaçlarını

karşılayamadığını, halkın tümünün kendisine ulaşamadığını dile getirmesi (İbnü'l Esir, 1986: 61) onun farklılığını ortaya koymaktadır.²¹

On yıllık görev süresi boyunca (634-644) Halife Ömer, devletin sınırlarını genişleterek, toprak rejimini düzenleyerek, kanallar açarak, mali politikaları yürürlüğe koyarak, askeri alanda düzenlemeler yaparak, şehirler kurarak, insanlara düzenli maaş (ata) bağlayarak, resmi tarih kullanımını başlatarak, idari kurumlar (divanlar) inşa ederek, cezai yaptırımlarını standardize ederek, cezaevleri inşa ederek (Mesudi, 2018: 204; Ed Duri, 2014; Oflaz, 2018; Koçyiğit, 2018), İslam devletinin gerçek kurucusu olmuştur. Tüm bunları yaparken, selefi gibi o da gücünü ve meşruiyetini seçkin sahabelerden almıştır. Selefi gibi o da uymakla yükümlü olduğu İslam hukukuna uygun davranmadığı zaman, seçkin sahabelerin kılıçlarının tehdidi altında olduğunun farkında olmuştur.²²

SONUÇ

İslami davetinin Mekke döneminde çok az sayıda insan, Hz. Muhammed'e inandı. Sayıları az olan bu Müslüman topluluk, çok önemli sorunlarla karşılaştı; toplumdan dışlandılar, ekonomik ambargoya maruz bırakıldılar, göçe zorlandılar, göç ettikleri yeni şehirde tutunmaya çalıştılar, saldırılara maruz kaldılar, şehirlerini savundular, savaş ve barış yaptılar ve ittifaklar oluşturdular. Sonunda sürgün edildikleri Medine'de devletin temellerini attılar. Kısa bir süre sonra yurtlarını, yani Mekke'yi fethettiler ve Arap Yarımadasındaki diğer kabileleri hükümlanlık altına aldılar. Bu insanlar Arap Yarımadası'nı tek bir otorite altında birleştirmeyi başardılar.

Söz konusu topluluk, Hz. Muhammed vefat ettiğinde yeni ve farklı sorunlarla karşılaştılar. Yeni oluşmakta olan Müslüman toplum üzerinde mutlak ve sarsılmaz otorite sahibi olan Hz. Muhammed, toplumu yönetmek üzere kendi yerine kimseyi bırakmadan vefat etti. Fakat Hz. Muhammed'in

²¹ “Şam'a kadar gidip orada iki ay kalsam, sonra Cezire'de iki ay kalsam; sonra da Mısır, Bahreyn, Basra ve Küfe'ye gidip de her birinde ikişer ay kalsam ve orada Müslümanların hallerini öğrensem” (İbnü'l Esir, 1986: 61).

²² Tarihi rivayetlerde, yanlış yapması durumunda, bazı seçkin sahabelerin Halife Ömer'e “seni eğri kılıçlarımızla düzeltiriz” ya da “seni okların doğrulttuğu gibi doğrulturuz” gibi sözler söylediği rivayet edilir (Kandehlevi, 1995: 200). Şunu da ifade etmek gerekir ki, Şia'nın Halife Ömer konusundaki görüşü oldukça farklıdır. Bkz. (Akdoğan, 2014).

yetiştirdiği bu seçkin topluluk, barışçıl bir şekilde kendilerine bir lider seçerek İslam toplumunun politik birliğini sağladılar. İlk lider seçimi, onlar için ilk ve en ciddi sınavdı. Çok az maliyetle ve kısa sürede bu sorunun üstesinden gelmeyi başardılar.

Fakat Hz. Muhammed'in hükümranlığını kabul eden Arap kabilelerinin önemli bir bölümü yeni lideri tanımayarak, İslami vergi olan zekât yükümlüğünü yerine getirmeyeceklerini ilan ettiler. Yeni liderleri Hz.

Ebu Bekir'in öncülüğündeki seçkin sahabeler, Arap kabilelerinin isyanını bastırarak ilk büyük iç savaşın üstesinden geldiler ve Arap Yarımadasında birliği yeniden tesis ettiler. Böylece sürecin Hz. Muhammed'in şahsıyla sınırlı olmadığını gösterdiler. Seçkin sahabelerin seçtiği yaşlı ilk liderleri çok uzun yaşamadı. İki sene sonra, savaşın tam ortasında ikinci liderlerini de sorunsuz bir şekilde seçerek, seçkin sahabeler, bu konudaki yetkinliklerini tescil ettiler.

Bu süreçte Arap kabilelerini tekrar denetim altına almakla yetinmeyerek, yeni yeşeren İslam toplumu için tehdit olarak gördükleri İran-Sasani ve Bizans devletlerine aynı anda meydan okumayı sürdürdüler. Çok kısa sürede İran-Sasani devletini geri dönülmez şekilde tarih sahnesinden sildiler. Başkent ve küçük bir toprak parçası hariç Bizans'ın önemli topraklarını ele geçirdiler. Fethettikleri yerlerde şehirleri imar ederek, yeni şehirler kurdular. Kurdukları devlet, kısa süre içinde tarihin en büyük imparatorluklarından birisi haline geldi. Hindistan'dan İspanya'ya uzanan bir coğrafyada, İslam medeniyeti adıyla anılan bir medeniyetin temeli atılmış oldu.²³ Bu yönüyle seçkin sahabeler, İslam medeniyetinin kurucularıdır. Bu yönüyle de daha fazla ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

AKDOĞAN, M. Nur, İmamiye Şiası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

APAK, Adem, Kabile, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017.

²³ Berthold'a göre (2012: 33), "Müslüman medeniyeti yahut Arap medeniyeti adı, Orta Zaman Şark medeniyetine verilmektedir".

APAYDIN, Mehmet, “İmâmetin Kureyş’e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber’e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti”, İlahiyat Akademi Dergisi, Cilt 7, Sayı 8, Yıl 2018, ss.219-268.

ASLAN, Recep, “İstişarenin Önemi ve Hz. Peygamber’in Uygulamalarından Örnekler”, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Haziran 2014, ss. 223-241.

AYAR, Kenan, “Hz. Ömer’in Basra Valisi Ebu Musa El-Eş’ari ile İlişkileri”, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

AYDINLI, Osman (2018). Hz. Ömer’in Ebu Ubeyde b. El-Cerrah ile İlişkisi, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

BAKKAL, Ali, “Ebu Bekir’in Halife Seçilmesinde İmamlar Kureyş’tendir Hadisinin Rolü Üzerine”, İstem, Yıl 3, Sayı 6, 2005, ss. 87-103.

BALCI, İsrâfil, “İmamlar/Halifeler Kureyş’tendir İddiasının Kritiği”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 40, 2016, ss.5-31.

BAŞKÖYLÜ, Mahmut, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer Döneminde Devlet- Halk Münasebetleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.

BERTHOLD, Wilhelm (). İslam Medeniyeti Tarihi, Çev. Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012

ÇAĞATAY, Neşet, İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

EBU HANİFE ED-DİNEVİ, el-Ahbaru’t-Tıval, Çev. Zekeriya Akman ve H.Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

EBU YUSUF, Kitabu’l Haraç, Çev. Ali Özek, Hisar Yayınları, İstanbul, 1973.

ED DURİ, Abdulaziz, “Hz. Ömer’in Mali Düzenlemeleri”, Çev. H. İbrahim Hañçabay, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23/2, 2014.

ED DURİ, Abdulaziz, İlk Dönem İslam Tarihi, Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

ED DURİ, Abdulaziz, İslam Kurumları Tarihi, Çev. Kasım Koç, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2019.

EL BELAZURİ, Ensabü’l Eşraf, Cilt 1, Çev. Hikmey Akdemir, İlkharf Yayınevi, İstanbul, 2018.

EL BELAZURİ, Fütühu’l Büldan, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

EL CABİRİ, Muhammed Abid, Arap-İslam Siyasal Aklı, 2. baskı, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

EL MUBAREK, Muhammed, İslam Nizamı: Devlet ve Hükümet, Çev. Hüsameddin Cemal, Nida Yayınları, İstanbul, 2013.

FADZLİ b. ADAM, “The Concept of Khilafah According to Selected Sunni and Shi’ite Qur’anic Commentaries”, The Universty of Leeds, Department of Theology and Religious Studies, <https://www.slideshare.net/kingabid/the-concept-of-khilafah>, April 2001.

FAYDA, Mustafa, Hulefa-yi Raşidin, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin>.

GÜZEL, Ahmet, “Hz. Ömer’in Raşid Halileflerle İlişkilerine Dair Bazı Mülahazalar”, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Cilt 1, Çev. Salih Tuğ, Yenişafak, Ankara, 2003.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Cilt 2, Çev. Salih Tuğ, Yenişafak Yayınları, Ankara, 2003.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslamda Devlet İdaresi, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.

HOURANİ, Albert, Arap Halkları Tarihi, 10. Baskı, İletişim Yayınları, Ankara, 2013.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>.

İBN EBİ ŞEYBE, Kitabü'l-Magazi, Çev. Ramazan Önal ve Ahmet Şen, Ankara Okulu Yayınları Ankara, 2019.

İBN HABİB, El-Muhabber, Çev. Adem Apak ve İsmail Güler, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.

İBN HALDUN, Mukaddime, Cilt 1, Çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, Ankara, 2004.

İBN KUTEYBE, El-İmame ve's-Siyase, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İBN SA'D, Kitabü't Tabakati'l Kebir: Hz. Muhammed'in Kutlu Sireti, Cilt 1, Çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul.

İBN SA'D, Tabakat: Muhacir ve Ensar'dan Bedir'e Katılanlar, Cilt 3, Çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul.

İBNÜ'L ESİR, el Kamil Fi't Tarih (Cilt 3, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.

İBNÜ'L ESİR, el Kamil Fi't Tarih, Cilt 2, Çev. Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985.

KANDEHLEVİ, Muhammed Yusuf, Hayatü's Sahabe: Hz. Muhammed ve Ashabının Yaşadığı İslami Hayat, Çev. Ali Arslan, Akçağ Yayıncılık, Ankara, 1995.

KARAKUŞ, Nadir, "Hz. Ömer ve Merkez-Taşra Münasebeti", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018.

KILIÇ, Ünal, Hz. Ömer'in Valilerini Denetime Tabi Tutması, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018.

KOÇYİĞİT, Tahsin (). Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018.

Kur'an, Ali İmran 3.

Kur'an, Şur'a 42.

KURT, Eyüp, Dört Halife Döneminde Yönetim Anlayışı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

KÜLEKÇİ, Cahit, "Hz. Ömer'in Halid b. Velid ile İlişkisi", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018.

LEWIS, Bernard, Tarihte Araplar, Çev. Hakkı D. Yıldız, Pegasus Yayınları. İstanbul, 2019.

MAVERDİ, Ebu'l-Hasan Habib, el Ahkamü's Sultaniye, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul, 1994.

MESUDİ, Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf: Coğrafya ve Tarih, Çev. Ramazana Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

OFLAZ, Abdulhalim, "Hz. Ömer'in Yeni Fethedilen Topraklara Yönelik Uyguladığı Toprak Rejimi" Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Cilt 2, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018.

OKTAY, Cemil, Hum Zamirinin Serancamı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1991.

ROSENTHAL, Erwin I.J., Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ, İslam Tarihi, Anka Yayınları, İstanbul, 2005.

TABERİ, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Cilt 5, Çev. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Tamir, MEB Yayınları, Ankara, 1991.

VAROL, M. Bahaüddin, “Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, İstem, Yıl 3, Sayı 6, 2005, ss. 195-213.

YÜKSEL, M. Mustafa, Karizmatik Lider Örneği Olarak Hz. Ömer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

ZORLU, Cem, İslam Tarihinde İlk İktidar Mücadelesi, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

